

СИСТЕМНІСТЬ СЛОВОТВОРУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІВАНА КОВАЛИКА

У статті висвітлено наукову концепцію Івана Ковалика про системний характер словотвору. Проаналізовано погляди вченого в контексті слов'янського мовознавства другої половини ХХ століття. Особливу увагу звернено на внесок І.Ковалика у розвиток термінологічного апарату дериватології.

Ключові слова: Іван Ковалик, словотвір, дериватологія, системний характер.

У мовознавстві ХХІ століття визріває потреба не тільки встановити кількісні та якісні характеристики мовних одиниць, а й з'ясувати значення наукової думки їх авторів, здійснити порівняльний аналіз. У цьому контексті ще не з'ясоване комплексно питання ролі І.Ковалика в системній організації словотвору, що стало визначальним не лише в україністиці, а й у славистиці. Звичайно, високу оцінку дериватологічній концепції вченого у своїх статтях дає сьогодні професор В.Грещук як учень і послідовник ідей І.Ковалика, проте проблему системності словотвору в інтерпретації І.Ковалика не було ще розкрито всебічно.

Мета нашої статті – дослідити науковий підхід Івана Ковалика щодо системної організації словотвору, з'ясувати теоретичне значення міркувань професора.

У 60-их роках ХХ століття завдяки працям В.Виноградова, Я.Горецького, а особливо науковому доробку українського вченого Івана Ковалика дериватологія оформилась як окрема самостійна лінгвістична наука зі своїм предметом вивчення, методами і прийомами дослідження. Самостійність дериватології визначається її предметом — системою словотвору як окремого рівня в сфері загальної системи мови.

Проблемним питанням, яке означив для себе і вирішував І.Ковалик, було доведення **системного характеру** словотвору. „Характерною особливістю дериватемної системи словотвору є наявні своєрідні системні елементи як складові взаємозв'язані компоненти — типи утворень усіх способів словотворення в сфері різних словотвірних класів, категорій, розрядів і типів. Мірилом особливостей словотвірної системи у відношенні до найближчих сусідніх систем інших сурядних рівневих систем — парадигматичної і лексичної та фонемної є характер і ступінь системності. З цього погляду у мовознавстві вважається, що система словотвору мови займає проміжне рівневе місце між системою парадигм (у відмінюваних частинах мови) і лексемною системою мови“ [9, 25].

З'ясування рівневої системи мови мало важливе значення для розкриття сутності системної організації мови, пізнання її природи. Проблему стратифікації мовної структури як одну з найважливіших теоретичних проблем мовознавства визнавав Ю.Маслов у статті „Об основных и промежуточных ярусах в структуре языка“ [11].

1972 року В.Солнцев по-іншому висловився про словотвірний рівень: „Выделение, например, словообразовательного уровня на основании в языках словообразовательных морфем оправдано в той же мере, как и выделение словоизменительного уровня. Но и словообразовательные, и словоизменительные морфемы — это всего лишь разновидности морфем как значимых несамостоятельных частей слов. В своих наиболее общих свойствах (например, с точки зрения свойства несамостоятельности) эти виды морфем не отличаются от всех других, в том числе и знаменательных, морфем. Совокупность словообразовательных морфем есть, забегая вперед, внутриуровневая группировка единиц, входящая в общий морфемный уровень“ [13, 8-9]. Н.Арутюнова по-своєму розуміє системність, вважаючи, що „система словотвору складається з двочленних (парних) моделей, які можуть утворюватись за аналогією“ [1,24].

У зв'язку з подібними думками у мовознавстві І.Коваликові потрібно було з'ясувати комплексне наповнення системи словотвору. В тому, що словотвір має системний характер, І.Ковалик не мав сумнівів, бо свою працю „Вчення про словотвір” розпочав розділом „Системний характер словотворчої будови мови”.

Учений розглядав мову як „загальну цілісну макросистему, якій підпорядковані різні рівневі системи (підсистеми), в тому числі і словотвірна система” [9,24]. Своїми теоретичними узагальненнями І.Ковалик чітко визначив місце дериватології у системі науки про мову, утвердивши надрівневий характер словотвірної системи. „Словотвірний рівень мовної системи має надрівневий характер за різнорівневими словотворчими ресурсами, використовуваними у процесі словотворення“ [8,7]. Самостійний статус дериватології як мовознавчої дисципліни

І.Ковалик обґрунтував кількома факторами: спеціальний предмет дослідження, свої прийоми і методи дослідження і своя система наукових термінів. Це передбачало обґрунтування проблематики дериватології і розробку термінологічного апарату.

„Самостійність науки про словотвір в тому, що вона вивчає закони творення слів на базі моделей і зразків, наявних у системі слів, що належать до словникового складу мови. Зміст, предмет і завдання словотвору не входять в обсяг жодної іншої мовознавчої галузі науки“ [7,56]. Тому І.Ковалик проаналізував співвідношення і взаємозв'язки між словотвором і граматиною, фонетикою, лексикологією, етимологією, семасіологією, стилістикою і загальним мовознавством. Окремо відзначив і зв'язок з історією народу через історичні зміни лексичного складу мови.

Хоча системний характер словотвірної будови мови в цілому визнав і В.Виноградов у своїх працях про словотвір [2], І.Ковалик глибше розглядав систему словотвірної будови, вважаючи її як спеціальну, загальну, до складу якої входять менш загальні системи. Взагалі, поняття системності відіграє значущу роль у поглядах І.Ковалика.

І.Ковалик розумів під системою таке ціле, частини якого перебувають між собою в закономірних співвідношеннях і постійних взаємозв'язках.

Такими складовими частинами вважав системи словотвору окремих частин мови, які називав *словотворчими класами* (пізніше термін *словотвірні класи*). Кожен із них представляє систему величин нижчого порядку — *словотвірні категорії*, яким у свою чергу підлегли *словотвірні розряди*. На найнижчому рівні системи словотвору виділив *словотвірні типи* — дериваційні величини, які виявляються у низці конкретних дериватів на підставі частиномовної спільності їх твірних основ, єдності словотворчого форманта і словотвірного значення. До прикладу, систему словотвірної будови іменників Ковалик поділяв на дві основні категорії:

- 1) словотвірна категорія особи (*nomina personalia*);
- 2) словотвірна категорія предмета (неособи) (*nomina impersonalia*).

Словотвірна категорія особи розбивалась на розряди: соціальних назв, національних і територіальних назв, агентивних і професійних назв тощо.

Таким чином, словотвірні величини, розміщені в порядку супідрядності і об'єднані разом, утворюють одну систему, так звану ієрархічну „драбину“, за допомогою якої вчений і визначав систему словотвору як систему систем. Взаємовідношення між словом, словотвірним типом, словотвірним розрядом і словотвірною категорією І.Ковалик визначав як взаємозв'язок одиничного, особливого і загального. Всі словотвірні поняття мають різні ступені узагальнення, найнижчий, зрозуміло, має словотвірний тип.

Абстрагування у виділенні словотвірних одиниць виявилось у визначенні *дериватем* — базової субстанціональної мовної одиниці словотвірного рівня, яка характеризується відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням. Систему словотвірного рівня, за І.Коваликом, становить система дериватем. У кожній дериватемі виявляється відповідний словотвірний тип залежно від того, за допомогою якого способу словотвору вона утворювалась. „Дериватема як загальна словотвірна одиниця мови виявляється у дериватах, як фонема у звуках (фонах), а морфема у морфах і т.п.“,— писав І.Ковалик [10,318]. Введення поняття *дериватем* у зв'язку з іншими словотвірними величинами дало змогу чітко розмежувати дериваційні явища у сфері мови і мовлення.

Окрему увагу вчений звернув на вживання терміна *словотвір*, за яким пропонував закріпити одне значення „система словотвору“, процес словотвору називати *словотворенням*, а для позначення вчення про словотвір зберегти термін *дериватологія* (вчення про деривати, деривація (лат.*derivatio*) — відведення, утворювання і словотвір).

„У межах словотвору певної мови,— як визначав І.Ковалик, — всі словотворчі ресурси в цілому являють собою певну системну цілісність, яку можна погрупувати на відповідні видові системні підгрупи (мікросистеми): мікросистеми твірних основ, мікросистеми афіксів (суфіксів, префіксів) тощо“ [9,26]. Вчений з'ясував взаємозв'язок первинного і вторинного кореня слів, охарактеризував структуру афіксів. Афікси не мають самостійного лексичного значення, але функціонально багатозначні. Кожен окремо взятий афікс має абстрактний характер. Основною функцією афіксальних елементів, як визначив І.Ковалик, є словотворча функція. Крім того, афікс може виконувати функцію класифікаційну, семантичну, уточнюючу, оцінно-стилістичну та інші. „Залежно від виду словотворчих ресурсів, — писав І.Ковалик, — маємо відповідні способи словотворення, у сфері яких закладені готові мовні будівельні резерви, які стають живими елементами нових слів“ [9, 26].

Способами словотвору І.Ковалик називав „структурно різні шляхи й прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у даній мові словотворчих ресурсів“ [8,26]. Вчений виділив та обґрунтував такі способи словотвору: творення слів з однією основою і творення слів з двома і більше твірними основами.

До першої групи — з однією твірною основою:

префіксальний, постфіксальний, комбінований префіксально-суфіксальний, суфіксально-постфіксальний, мішаний префіксально-суфіксальний, мішаний префіксально-суфіксально-постфіксальний, морфолого-синтаксичний, лексико-морфологічний, семантичний (лексико-семантичний).

Друга група способів словотвору — з двома і більше твірними основами: складний безафіксальний, суфіксально-складний, префіксально-складний, префіксально-суфіксально-складний, зрощенневий, зрощеннево-суфіксальний, абрєвіаційний, контамінаційний, аналітичний, телескопічний.

„Ця система, — як стверджував І.Ковалик, — охоплює всі аспекти словосполучення сучасної української мови, як і інших, структурно подібних до неї мов“ [8, 27].

Можна сперечатися про те, чи правомірним є виділення окремих способів словотвору, наприклад, семантичного, який більше стосується лексикології. І.Ковалик виділяє цей спосіб, оскільки в результаті виникає нова дериваема, з новими семантичними і граматичними ознаками: *вишневий, золотий* (кольори). Попри все, класифікація способів словотвору Івана Ковалика є і донині найповнішою в україністиці.

Відповідаючи на питання, чи взагалі доцільно і правильно вмщати всю систему словотвірної будови мови в ієрархічну драбину словотвірних понять та чи їм відповідає реальна мовна дійсність, вчений легко доводив можливість впізнавання слова в системі словотвірної ієрархії.

Сучасні дослідники відзначають логічність і стрункність дериватологічної концепції І.Ковалика. За оцінкою професора В.Грещука, „зазначені наукові поняття в їхніх взаємозв'язках і взаємозумовленостях стали помітним надбанням теоретичної дериватології, оскільки інтерпретація дериваційних явищ як елементів складноструктурованої системи уможливила значно глибше розуміння словотворчого механізму мови і сприяла адекватнішому з'ясуванню природи лексичної деривації“ [3,10]. Хоча серед дериватологів нема одностайності щодо визначення основної (вихідної) одиниці словотвірної системи і принципів упорядкування одиниць: В.Лопатін та І.Улуханов основною словотвірною одиницею вважали формант, О.Земська, О.Тихонова, Є.Карпіловська та деякі інші дослідники основною одиницею словотвірного рівня визначають похідне слово. Зокрема, Є.Карпіловська у монографії „Конструювання складних словотворчих одиниць (на матеріалі української мови)“ стверджує, що вивчати похідні треба у словотвірних гніздах. „Структура гнізда становить чітко організовану ієрархію комплексів одиниць із спільним коренем. Найпростішим з них ...є пара „твірне — похідне слово“ [5,8]. Більш складним комплексом у розгортанні гнізда є ланцюжок і парадигма.

Не всі словотвірні поняття, запропоновані І.Коваликом, набули поширення у сучасній дериватології, проте обґрунтування поняття словотвірного типу як основної вихідної величини стало важливим поступом для методики порівняльного словотвору слов'янських мов. Термін *словотвірний тип* часто вживався О.Потебнею, Г.Винокуром, В.Виноградим у різних значеннях. Складність у з'ясуванні суті поняття полягала в тому, що словотвірний тип по-різному виявляється при різних способах словотворення. Професору І.Коваликові належить докладна характеристика словотвірного типу, для якого визначальними елементами є єдність лексико-граматичної природи та структурного характеру словотворчої основи і словотворчо-семантична єдність, притаманна певному розряду слів, а також тотожність афіксальної частини похідних слів; дослідження місця словотвірного типу у системі словотвору. Хоча чеський мовознавець Мілош Докуліл у своїх працях теж розглядав поняття словотвірного типу, наводячи свої аргументи, все ж беззаперечним автором теорії словотвірного типу є Іван Ковалик.

На IV Міжнародному з'їзді славистів у Москві 1958 року у дискусії із словацьким дослідником Яном Горецьким І.Ковалик відстояв впровадження поняття словотвірного типу замість словотвірної моделі. Словотвірна модель у розумінні професора є більш загальним словотвірним поняттям, є матеріальною базою словотвірного типу, в склад якого входять усі елементи словотвірної моделі. Подібну думку у 1966 році висловила О.Земська, вважаючи, що словотвірна модель „характеризует конкретные морфонологические особенности образования слов того или иного словообразовательного типа“ [4,11]. У відповідь на зауваження Я. Горецького

про те, що однією з важливих ознак словотвірного типу є альтернація, І.Ковалик аргументовано довів свою позицію: „...на мой взгляд, этот элемент в общеславянском масштабе факультативен. Это уже будет характерным для определенной группы языков, что обусловливается определенными явлениями фонетического характера. Но очевидно, что исследователям словообразования нужно обязательно принимать во внимание также и чередование гласных и согласных...“ [12,133].

На цьому ж з'їзді цілком слушне питання порушив відомий теоретик словотвору В.Дорошевський: як класифікувати слова з одним і тим же формантом, що позначають різні предмети? які логіко-синтаксичні категорії можуть об'єднувати слова з різними значеннями? У підсумковому слові після доповіді І.Ковалик, визнаючи цінність думок В.Дорошевського, зауважив, що починати треба з порівняння менших елементів, тобто словотвірних типів, а потім перевірити, чи можна звести результати вивчення словотвору слов'янських мов до більш загальних понять.

Схема взаємовідношень між словотвірними поняттями допомогла вченому визначити вихідну величину для порівняльної характеристики слов'янського словотвору. Переваги словотвірного типу як методу дослідження над суфіксами професор обґрунтував десятима позиціями, вважаючи, що більш конкретно величиною зручніше оперувати в процесі порівняльного аналізу. Словотвірний тип як вихідна величина дає змогу краще з'ясувати характерні особливості, спільні риси або відмінності в споріднених мовах.

Не зовсім правильним, як вважає професор В.Грещук, є твердження про те, що „поняття словотвірної категорії у дериватологію ввів Мілош Докуліл, який розглядав її як одиницю, сформовану групою словотвірних типів, об'єднаних спільністю дериваційного значення безвідносно до засобів його вираження“ [3,10]. Словотвірна категорія в інтерпретації І.Ковалика об'єднує словотвірні розряди на підставі спільності найбільш загальних значень (напр., серед іменників — назви істот і назви неживих предметів). Загалом термін „словотвірна категорія“ вживався у мовознавстві і до І.Ковалика. О.Потебня цікавився природою словотвірних категорій, В.Виноградов характеризував умови формування і відношення словотвірних категорій до граматичних і лексичних, В.Дорошевський розглядав опозиційність у словотвірних категоріях, однак досі не було єдиного підходу до визначення поняття словотвірної категорії.

У двох випусках «Вчення про словотвір» І.Ковалик науково обґрунтував системний характер словотвору як окремого лінгвального рівня. Актуальність своїх досліджень підтверджував тим, що „системний характер мови взагалі і її ділянок зокрема вимагають від дослідників вивчити всі системи родового і видового типів в їх органічних взаємозв'язках і взаємообумовленості“ [6,23]. І.Ковалика по праву вважають основоположником української дериватології, який збагатив і славистичну науку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. О понятии системы словообразования (на материале испанского языка) / Н. Арутюнова // НДВШ. Филологические науки. — 1960. — №2.
2. Виноградов В. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка / В. Виноградов // Вопросы языкознания в свете трудов И.В.Сталина. — М., 1952.
3. Грещук В. Дериватологічна концепція Івана Ковалика / В. Грещук // І. Ковалик. Вчення про словотвір. — Івано-Франківськ — Львів, 2007. — 400 с. — (Вибрані праці; ч. 1).
4. Земская Е. Понятия производности, оформленности и членности основ / Е. Земская // Развитие словообразования современного русского языка. — М., 1966.
5. Карпіловська Є. Конструювання складних словотворчих одиниць (на матеріалі української мови) / Є. Карпіловська. — К.: Наук. думка, 1990. — 156 с.
6. Ковалик І. Вчення про словотвір / І. Ковалик. — К., 1958. — 77 с.
7. Ковалик І. Вчення про словотвір / І. Ковалик. — К., 1961. — 83 с.
8. Ковалик І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову / І. Ковалик // Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979. — С.1 — 56.
9. Ковалик І. Основні проблеми вчення про словотвір / І. Ковалик // Мовознавство. — 1970. — №10. — С.22 — 29.
10. Ковалик І. Про основну мовну одиницю словотвірного рівня / І. Ковалик // Укр. мовознавство. — К., 1976. — Вип.4. — С.28 — 32.
11. Маслов Ю. Об основных и промежуточных ярусах в структуре языка / Ю.Маслов // Вопросы языкознания. — 1968. — №4. — С. 69 - 79.
12. IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. — т. II. — Проблемы славянского языкознания. — М., 1962. — 529 с.
13. Солнцев В. О понятии уровня языковой системы / В. Солнцев // Вопросы языкознания. — 1972. — №3. — С. 3 — 19.

В статье отражена научная концепция Ивана Ковалика о системном характере словообразования. Проанализированы взгляды ученого в контексте славянского языкознания второй половины XX века. Особое внимание обращено на вклад И.Ковалика в развитие терминологического аппарата дериватологии.

Ключевые слова: Иван Ковалик, словообразование, дериватология, системный характер.

The article depicts Ivan Kovalyk's scientific conception of systematic character of word building. The approaches of the scientist in the context of Slavonic linguistics of the second part of the 20th century are also analysed. A special attention is given to Ivan Kovalyk's contribution into the development of terminological references of derivatology.

Key words: Ivan Kovalyk, word - building, derivatology, systematic character.